

Archeologia in Gerrei

Nuraghe Armùngia

Bene cunservada, imponente e un'architettura protostòrica, a su tzentru de una bidda-museu de su Gerrei, territòriu istòricu de su sud Sardigna

Unu sistema de illuminatzione a s'esternu e a s'internu de s'istruutura nde sutaliniat sa forma, amplificat is efetos e creat un'atmosfera ammajadora, prus che totu a note. Su nuraghe Armùngia est unu casu raru meda de architettura nuràgica in intro

de unu tzentru abitadu: s'àrtziat in mesu a is crobetas de is domos, a pagos metros dae su betzu munitzìpiu, oe sede de su museu Sa Domu de is Ainas, in s'ala nord-orientale de sa bidda, sa 'parte betza' de Armùngia, chi ddi donat sùmene. Su nuraghe, sa prus importante testimonia archeològica de su territòriu, dae un'altura dòminat sa badde de su riu Frumendosa: fortzis unu tempus fiat postu a controllu istratègicu de su territòriu, oe faghet crari finas a is maontes de su Gennargentu.

Su nuraghe, datàbile a s'edade de su Brunzu mèdiu (XV-sèculu XIV a.C.), tenet istruutura monoturre e forma tuva-cònica cun diàmetru de dòighi metros e un'artària residua de deghe metros. Est realizadu cun blocos de ischistu calcàreu bene traballados e postos in filas chi acabbant cun una farsa cùpula (tholos) sena punta, est a nàrrere sena unos cantos filares chi dda completaiant. S'intrada est a su cumentzu de unu passadissu longu bator metros, comente sa grussesza murària, chi giughet a sa càmera printzipale, tzirculare cun diàmetru de in prus de chimbe metros. In su muru opostu a su passadissu si bient duas tzellas mannas, cussa a manca acasàgiat una tzsterna pro s'abba, arrebusada a s'internu: custu faghet pensare chi siat istada impreada comente logu de interru in època bizantina (VI-sèculu VII). In prus, a intro de sa tzisterna est istada agatada una tzibbia de brunzu datàbile a su VIII-sèculu IX. Semper a manca s'aberit s'iscala chi giughet pro mèdiu de 17 iscaleris a su terratzu. A su'esternu de su nuraghe, bia nord-est e sud-ovest, si podent notare unos cantos tretos muràrios curvilíneos, fortzis òperas de rinfortzu sutzessivas.

Dae su nuraghe si podet colare a su museu etnogràficu, in ue si podet sighire unu bellu percursu culturale de sa bidda, cun architettura chi regordat is orìgines agropastorales suas: modestas domos de ischistu, cun a internu a s'ispissu faghet a agatare su forru, sa corte, magasinos o istaddas. Rugrende is bias de sa bidda, s'arribat a su museu etnogràficu, chi cunservat unos seschentos repertos de sa cultura agropastorale. Posca si podet bisitare sa Butega de su ferreri, edifitziu de su Otighentos in pedra chi custoit is ainas de su mastro de ferrui. In fines si podet bisitare su museu istòricu dedicadu a s'iscritore e istatista Emilio Lussu, lacapiadu meda a sa bidda sua, e a sa mugere Joyce Salvadori, protagonistas de s'istòria de su Noighentos e figura crae de sa luta antifascista. A inghiriu de sa bidda si podent ammirare minas abbandonadas, testimonia de archeologia industriale, medas grutas e unu paesàgiu addatu a is escursiones.

SU MUSEU ISTÒRICU “EMILIO E JOYCE LUSSU”

Su Museu istòricu “Emilio e Joyce Lussu” faghet parte de su Sistema de museos de Armungia, cun su Museu etnogràficu “Sa Domu de is Ainas”, sa Butega de su Mastru de Ferru e su Nuraghe Armungia. Est cuncordadu in is ispàtzios de sa Domu de su segretàriu, cumplessu padronale importante de su sèculu XIX chi s’agata a probe sa Crèsia de s’Immacolada e chi aparteniat a sa familia Dessì. Testimonia de s’importu istòricu e architetonu de s’edifitziu est sa capella privada, cunservada a palas de sa fàbrica printzipale, adatada a aposentu pro fainas didàticas e cunferèntzias a pustis de su recùperu.

Logu de memòrias e espositzione, su museu contat sa vida de Emilio Lussu, politicu e iscritore armungesu, e de Joyce Lussu Salvadori, iscritora, partigiana e cumpàngia de vida de Lussu. Su percursu espositivu est formadu de imàgines, òperas, documentos, filmados e testimonias autobiogràficas. Sa setzione printzipale est dedicada a sa biografia de Emilio Lussu: dae is origines in Armungia a s’impinnu politicu de su segundu Noighentos, colende pro sa Gherra Manna cun sa Brigada “Sàssari”, sa fundatzione de su Partidu Sardu de Atzione, sa lotta antifascista e s’esiliu. S’esperientzia de sa prima gherra mundiale benit torrada a remonare a traessu de su romanzu de “Un anno sull’Altipiano” in sa setzione “Emilio Lussu e sa Gherra Manna”.

Longu su percursu, diversos ambientes multimediales permitint sa bisione de fotografias, textos de aprofundimentu, documentos istòricos fatos digitale, videos e intervistas. Unos cantos legios nterativos sunt dedicados a s’aprofundimentu de is fatose de s’istòria editoriale de òperas comente a “Marcia su Roma e dintorni”, “Il Cinghiale del Diavolo”, “Fronti e Frontiere”, “L’olivastro l’innesto” e àteras. Testimonia de su ligàmine de Emilio Lussu cun Armungia e is logos suos sunt is fotos tiradas in su 1971 dae s’artista e fotògrafu Franco Caruso. In fines, a Joyce Lussu e a s’impinnu politicu e culturale suo est dedicada sa mostra fotogràfica “Il cammino di una donna nella storia del Novecento”.

S’espositzione cunsentit de ripercorrere is biografias de duas figuras de grandu rilievu in s’istòria de su Noighentos italianu e europeu: Emilio Lussu, legendàriu combattente de sa Grandu Gherra, leader politicu e iscritore, e Joyce Salvadori, partigiana, iscritora e cumpàngia de vida.

Servizios: Archìviu multimediale e biblioteca pro consultatzione interna, laboratòrios didàticu-educativos, bisitas ghiadas. Prenotende est possibile rechèrrere su servitziu de bisita ghiada in frantzesu e in inglesu pro totu su sistema de museos. E-mail: sistemamuseale@comune.armungia.ca.it

Funtana Coberta de Ballau

Unu tèmpiu a putzu est custoidu in una pitica badde de su Gerrei, territòriu montagninu de sa Sardigna sud-orientale. Est unu de is prus famados, interessantes e intatos de is belle trinta tèmpios a putzu nuràgicos, in ue si praticaiat su cultu de is abbas: su nùmene etotu, 'funtana coberta', faghet cumprèndere sa funtzione sua. S'agatat a tres chilòmetros de sa bidde de Ballau.

Totu s'edifitziu, longu deghe metros e mesu, est istadu realizadu cun contones calcàreos sena traballare e unu pagu atundados, de grussesza costante e iscuadrados in sa cara a bista. Su fundu est particulare: duas alas de diferente longària abrontant a una cotigedda dae ue si podet bìdere sa posta de su pamentu originale. Comente costumad in is putzos sagrados, su monumentu est partzidu in tres partes: in superfitzie, sa pratzigedda (o vestibulu) a chelu abertu, retangulare, largu belle duos metros; un'iscala de atzessu de dòighi iscaleris istrintos, bene rifinida e coberta dae unu istre a gradones, cumpostu dae dòighi architraves degradantes chi intrant in is muros e riproduint a manera specular s'andamentu de is istradeddas de suta, pendende finas a su pamentu de sa càmera a tholos; su tretu a tholos, apuntu, fraigadu cun sa forma de unu piticu nuraghe: est una càmera semisuterrànea, cun pranta belle tzirculare, larga in su fundu tres metros e mesu, coberta dae una farsa cùpula arta chimbe metros e mèdiu.

Sa cura costrutiva de sa cùpula est isparentosa, fasciada dae unu muru a tamburu, a su cale si ligat unu corpus chi delimitat s'iscala de atzessu e is duas alas de su pàtiu in antis. Particulare est fintzas sa cumbessidade de is muros, belle a 'cumbidare' is fideles a s'nternu de su tèmpiu. Su pamentu est realizadu cun lastrones de carcare dispostos cun coidadu a ragiera, inoghe est localizada sa canna de su putzu, isgavada in sa roca base, profunda chimbe metros e rivestida dae 36 filares de pedras, cun unu istampu- in mèdia largu unu metru - de cale essit sa bena de abba.

A s'esternu, is istruturas esternas ddoe est su muru perimetrale a forma de serradura de crae chi ingiriat su pàtiu e su tamburu de su putzu. A unu metru e dae s'ambiente printzipale est essida a campu un'àtera istrutura a andamentu retilineu, non totu indagada. Sa forma edificatoria est simile a sa de medas àteros putzos sacros, pro esèmpiu su santuàriu de santa Vitòria a Serri. S'istrutura architetonica e dimensiones tenet assimìgios cun su putzu sacru de Garlo monumentu de su de II millènnios a.C. giutu a sa lughe in su 1981 in Bulgaria, s'antiga Tràtzia, a 50 chilòmetros de Sofia. Is duas istruturas diferint petzi de pagos tzentimetros.

Is iscavos archeològicos, cumintzados dae Antonio Taramelli in su 1918 e s'ghidos in su 1994 (finas a is prus reghentes de su 2008), ant permitidu de datare su tèmpiu intre XIII e sèculu IX a.C. Is repertos e su materiale agatadu, in manera essentziale de toipu tzeràmicu, faghent datare s'istrutura a su Bronzu reghente e finale. Si tratat de bucones de vais carenados cun coddu oblicuu, gopeddas emisfèricas e ollas a tzugru. Pagos is acatamentos de istèrgios nuràgicos, de prus is de edade romana. Is repertos in bronzu atzapados sunt lingotos a pedde de boe, bucones de ispadas votivas e de bronzetos, comente sa conca de un'arcieri, s'origra de un'animale e unu pee cun sustennu.

SA MINA DE CORTI ROSAS

Sa mina s'agatat in un'àrea de grandu interessu po s'archeologia industriali. Sa mina ativada po sa bogadura de antimòniu oi no est prus produtiva, ma abarrant is còigius de sa laveria, de s'impiantu de flotazioni e de s'edifitziu po su generadori elètricu, e fintzas una pariga de fàbricu de sa foresteria e unas cantu residènzias. Si tratat de fàbricus meda simpris in pedra cun cobertura pendenti.

Est interessanti meda s'intrada a is cantieris, in unu caminu fatu cun pedras pagu traballadas e formadu de un'aberidura acostagiada de columnas e un'architravi: in pitzu si podit lixiri sa scritta casi scancellada "AUTARCHIA". Sa mina fait parti de su Parcu Geomineràriu, Stòricu e Ambientali de sa Sardigna, reconnotu de s'UNESCO. Istòria de sos istùdios: Sa mina de Corti Rosas est arremonada in diversas òperas dedicadas s'archeologia industriali in Sardigna.

SU CENTRU DOSA DE BALLAU

Su Centru Dosa de Ballau, connotu fintzas comenti Museu de s'Àcua, est una realidadi ùnica in Sardinnia e tra is pagus in Europa. Postu a intru de una domu antiga de s'800 (Domu de is Ollas), ponit in mostra is aspetus biològicus, ecològicus e antropològicus de su Flumendosa e de is comunidadis chi ddoi ant biviu acanta in su cursu de is millènnios, donendi orìgini a sa "Cultura de s'arriu" cun usàntzias antigas comenti sa de is nassàrgius, est a nai de is piscadoris de arriu.

Su museu esponit ainas po piscari e documentat sa stòria de su Flumendosa cun scritus, fotografias e filmaus de primu chi fessant frabbicadas is digas. S'allementu virtuali donat informus didàticus a pitzus de sa fàuna e sa flora de s'arriu, in prus su museu costoit òperas de artistas sardus cuntemporàneus, comenti Francesco Picciau, cun s'òpera sua "Acua frisca", ispirada a is àguas friskas e birdis de su Flumendosa.

Su Centru Dosa, in prus de donai aggiornamentus continuus a pitzu de su stau de s'arriu, ofrit a is bisitadoris s'oportunidade de connosci sa biodiversidade de s'arriu, donendi atenzioni meda a s'anguilla, connota coment a sa reina de su Flumendosa. Tocat a nai però ca sa presèntzia de custu animali in is arrius sardus s'est ridùsia meda pro mori de s'imbrutamentu de s'acua e de is cambiamentus climàticus. In prus, is cungiaduras artificialis, impedit a s'anguidda de completai su ciclu vitali sù, manca s'òbrigu legali giai de su 1914 de collocai a fundu de is bacinus scalas artifitzialis po fai artziai s'anguidda e su pisci comenti sa trota. Est po custu chi anguidda e atras ratzas de piscis comenti sa saboga e su piscareddu funt sèmpiri prus rarus.

Mancari s'importu de is digas po is bisòngius de s'isula, iat a tocari a garantiri su sbuidamentu controllau de is lagus, a su mancu candu su nivellu de s'acua est artu e non comenti ocannu chi no at pròpiu nudda e is digas funt mesu sbuidas. Difatit nc'est una normativa europea po su "Deflussu Mìnimu Vitali Continu", arricia de sa Lege n. 36 de su 5 ghennàrgiu 1994 (Lei Galli) e a pustis cunfirmada de atrus decretus legislativus, chi permitit su scarrigamentu controllau de is digas pro preservai is carateristicas fisicas e chìmicas de is arrius, su mantenimentu de is spètzias vegetalis e animalis, e sa difesa de is diritus de is populatzionis chi ddoi bivint a ingiriu.

Po connosci totu custas cosas si podit prenotai una bisita a su Centro Doda, telefonendi a su nùmeru de telefonneddu 320 2868389 o scriendi a s'indiritzu de posta eletrònica centro.dosa22@gmail.com